

a jácinthaju latin lányokat
mértéktelenül barbár élvezi
s az átrium márvány echóiban
hazátlanul ődöng az eunuch

Babarczy Eszter

AZ ELUTASÍTÓ KRITIKÁRÓL

Azt írtam egyszer, meggondolatlanul, hogy „*az elutasító kritikának sok értelmét nem látom, de erről majd máskor*”, s Radnóti Sándor szavamon fogott. Így aztán most el kell gondolkodnom arról, miért nem látom, miért látom mégis, feltéve, ha... értelmét az elutasító kritikának. Hogy efféle dolgokról, dolgok értelméről beszéljünk, mindig hátra kell lépnünk egy kicsit. A horizont kitágul, a vértelen általánosság fenyeget, könnyen elmerülhetünk egy voltaképpen-mit-jelent-ez-a-gyakorlatban elméletbe. Az alábbi eszmefuttatások nem az elmélet igényével születtek: ezekből a zilált jegyzetekből nem rajzolódhat ki egy tágas, de szépen illeszkedő kövekből felépített teoretikus mű – megint csak azt mondom: majd máskor –, de nem is ez a cél. Túlzottan is belebonyolódnunk néha az elméletekbe, holott a negatív kritika önmagában nem elméleti kérdés. Nagyon is gyakorlati kérdés. A kérdés az: írjunk-e, miért írjunk és hogyan írjunk negatív kritikát. Vagy, szerényebben, pusztán arra szeretnék itt magyarázatot adni, miért nem írok szívesen elutasító kritikát irodalmi vagy egyéb műalkotásokról – hangsúlyozom, műalkotásokról! –, ma, ezekben a magyar irodalmi lapokban, ezen a Magyarországon.

1

Néhány alapfogalomra azért szükségünk lesz.

1. A kritika ítélet. Hogy hódoljak korunk némiképp eltúlzott etimologizáló divatjának: a kritizálás a krinó görög igéből ered, és a görög szótáram szerint már eredetileg is azt jelentette, hogy kiválogatni, megítélni. Nincs mese, kritizálni muszáj, méghozzá kritizálni a „kiválogatás, megítélés” értelmében. A mai angolszász irodalomtudományban a „criticism” mindinkább a „tudományos elemzés” vagy „szisztematikus értelmezés” jelentés felé halad, s az úgynevezett „értékelő kritika” afféle betokosodott, érintetlen maradványszámba megy, amelyet vagy kivet magából a tudomány teste, vagy megőriz, de különösebb tennivalója már nincs vele. Ennek ellenére én a továbbiakban mindvégig a kritika ítélkező mozzanatáról fogok beszélni, nem az értelmező mozzanatról. De még az ítélkezésnek is sok műfaja van. Van először is az „orientáló” kritika, a napilapok vagy hetilapok kritikája. Az orientáló kritikára nagy szükség van. A kissé esetleges, egyoldalú vagy már-már túlzottan eklektikus kritikái rovatok ismeretében talán inkább úgy kell mondanom: nagy szükség lenne. De az orientáló kritika ritkán tisztán elutasító – talán a színházi kritikák érthető kivételével –, mert a „kiválogatásra”

sokkal kényelmesebb eszközei vannak: rendelkezésére áll a hallgatás. S van azután a folyóirat-kritika, vannak kritikai rovatok, amelyekben az ítékezés nem vagy nem elsősorban az orientálást szolgálja. Hogy mit szolgál, az lesz első fogas kérdésünk.

2. A kritikus kritizál: ítélkezik, kiválogat. A kritikai rovat hallgatása által már megrostált művek között válogat, ezek felett ítélkezik. (Hogy a hallgatás milyen súlyos fegyver, jól mutatja Hernádi Miklós nem éppen rokonszenves, de részben jogos és érthető dühe.) A kritikus tehát kritizál, de nem a saját nevében beszél. Ha a saját nevében beszél, akkor nem kritikus, hanem magánember. Ha a saját nevében beszél, akkor nem a kritikai rovatban, hanem az „olvasói levelek” rovatban jelenik meg a véleménye. Természetesen nem is valakinek a nevében beszél. Nem szívvívője senkinek. Hogy minek a nevében beszél, ez lesz a második fogas kérdés.

3. És itt van Kovács Mihály kritikus, Kovács Mihály, huszonnyolc éves, nő, egy gyermek apja, bölcsészdiplomával, irodalmi és elméleti érdeklődéssel, kiterjedt, bár laza szövésű baráti és ismeretségi körrel, némi kritikusi múlttal, határozottnak tűnő, bár meglehetősen nagyvonalú ízléssel, migrénnel, gyötrelmes kérdésekkel. Kovács Mihály én is lehetnék, de legyen ő csak Kovács Mihály.

2

Kovács Mihály nehezen meghatározható gyötrelmei nem akkor kezdődtek, amikor először olvasott Wittgensteint, Feyerabendet, Lyotard-t és Derridát. Ezek a gyötrelmek a megnevezhetetlen múltba nyúlnak vissza. Talán amikor sejteni kezdte, hogy ő nem olyan, mint a többi? De nem *abban* az értelemben nem olyan, hanem valami más értelemben, mert *abban* az értelemben viszonylag szokványosnak mondható. E kérdésben – hogy tudniillik akkor *milyen* értelemben más – Kovács Mihály eddig nem jutott dűlőre magával. Viszont olvasott Wittgensteint, Feyerabendet, Lyotard-t és Derridát, miután olvasott Kantot, Hegelt, Austint és Searle-t, majd olvasott Rortyt és Garaczi Lacit és Abramst és Fisht, s végül arra a következtetésre jutott, hogy „nem, nem arról van szó, hogy minden relatív, ez olyan lenne, mintha azt mondanám, minden mindegy, viszont mégiscsak valami ilyesmiről van szó”.

Szóval ez az ilyesmi okozza a gyötrelmeket. De nem mindegy, miért okozza. Nem azzal van a baj, mintha nem tudná, mi tetszik neki. Nem is azzal, hogy nem tudja kellően megindokolni, miért tetszik, ez elég gyakran előfordul, de kritikusként éppen az a feladata, hogy előbb-utóbb megtalálja a megfelelő szavakat és érveket. Sőt nem is az a baj, hogy előre tudja, hogy ami neki tetszik, az nem tetszik mindenkinek. A baj ott kezdődik, ha nem tetszik valami. Kovács Mihály ekkor elbizonytalanodik a maga kritikusi szerepében; a gondolatai mintha megakadnának, mindig uyanott.

„Ítélni persze muszáj. Először is a jelek szerint halálra unnánk magunkat negatív kritikák nélkül. Másodszor is a pluralizmus elvi elfogadása még nem jelenti, hogy minden tetszik is, amit el kell fogadnom vagy el kell viselnem. Harmadszor: talán, ezt csak félve gondolom, talán vannak valóban kudarcot vallott vagy létre sem jött művek. Művek, amelyek minden mérce szerint kudarcot vallanak. De nem is azokról szokták a negatív kritikákat írni.”

„És: ha már muszáj, talán jobb is, ha megvan az ítékezésnek a maga intézménye, nyilvános formája, technikája, érvrendszere. De hogyan hozhatna ítéletet mások nevében

a kritikus, ha ezeknek a másoknak sokféle az ízlése, s nincs olyan kitüntetett ízlés, amelynek alapján olyan általánossággal ítélkezhetnénk, ahogy mondjuk egy bíró teszi a törvények alapján? Az első recept: felejtsük el a problémát. A kritikusok általában ezt csinálják. Írják, ami eszükbe jut, hivatkoznak valamire, ami nekik jó hivatkozási alapnak tűnik. Jó recept. Ha túl sokat gondolkodunk a saját alapjainkon, akkor nem is annyira Bálám szamarára fogunk hasonlítani, mint inkább egy szerencsétlen felnőttre A KIS HERCEG-ből. Végül is kritikus – legalábbis jelentős kritikus – többnyire úgysis csak abból lesz, aki ért ahhoz, amit kritizál. Aki pedig ért hozzá, az feltehetőleg szereti is. Legalábbis valaha szerette. Amíg szereti, addig jó. Addig azokhoz szól, akik ugyanúgy, úgy értem, ugyanazon a módon szeretik, mint ő. A szeretés mikéntje egy következetes kritikus munkásságából többnyire kiderül, így aztán a kritikus és az olvasó egymásra talál. És ha már nem szereti? Arról ne beszéljünk. Az úgysis kitetszik. És ha nem szereti? Nem arról van szó, hogy hogyan szeressük? Arról lenne szó, hogy mit ne szeressünk?”

„Viszont a kritikus nem csak bizonyos mércék alapján ítélő szigorú szeretet. A kritikus pozíció is. Tessék, itt van, kritika címén a magyar kultúrában is rejtett pozícióharc folyik időnként, általában szimbolikus, néha pedig valóságos pozíciókért. Ez természetes. De mégis szomorú. Megsemmisül a kritikának az a rejtett, de mégis alapvetően lényeges eleme. Vagy nem lényeges? Megsemmisül a tárgy szeretete. Ez nem a belterjes szíveskedés vagy a minden határon túl fennkölt hermeneutikai karitás. Hannah Arendtnek van az a szép meghatározása a szerelemről (a legtöbb nyelvben a szerelemet ugyanaz a szó jelöli, mint a szeretetet): a szerelem az, hogy minden személyes várakozásunktól függetlenül azt akarjuk, hogy a másik legyen. Ha jól működik, a kritikus szeretete is ezt jelenti: hogy minden személyes várakozásától függetlenül azt akarja, hogy irodalom, művészet, zene, tudomány, bármi: legyen. Legyen mit szeretni. Nem?”

„Nem tetszik! Nem tetszik! Unalmas! Olvashatatlan! Nagyképű! Pózolós! Sértődött! Fontoskodó! Édeskés! Semmi köze semmihez!”

„Ezt azért mégse írhatom le. Ez nem kritika, ez sértés.”

„És ha leírom, attól talán jobban fog írni? És ha nekem jobban tetszik, attól másnak is jobban tetszik?”

„Ki vagyok én, hogy az emberiség helyett gondolkozzak? És ha kikéri magának? És ha nem kéri ki magának?”

„Dumálnak itt ezek az emberiség nevében.”

„Emberiség nincs.”

3

Más.

Ernst Gombrich és Quentin Bell – jeles angol (illetve angollá lett) művészettörténészek – valamikor a hetvenes években váltottak néhány levelet a relativizmus témakörében. Gombrich egy előadásában kijelentette, hogy igenis vannak abszolút értelemben vett

remekművek. Bell írt neki egy levelet, amelyben szelid kételyeit fogalmazta meg. Levéllevelet követett, de nem győzték meg egymást. Nem győzték meg egymást, ugyanis kiderült, hogy egyetértenek.

Azt azért nehéz volna kétségbe vonni, hogy Michelangelo abszolút értelemben jobb festő, mint Robert Streeter, mondta Gombrich. Ez alighanem igaz, mondta Bell, habár az „abszolút” szót nem szabad túlságosan erős értelemben vennünk. Nem jelenti ugyanis, hogy ne létezhetnének eltérő ízlések egymás mellett.

Anekdoták következnek. Egyszer Bell szüleinek társaságában – Bloomsbury-kör – Rubensre és Van Dyckra fordult a szó. Mindenki egyetértett abban, hogy Van Dyck kifinomultabb, fegyelmezettebb, végső soron jobb festő, mint kissé túlságosan is vad és robusztus mestere. És ha – írja Bell – valaki figyelmeztette volna az ifjú értelmiségi társaságot, hogy néhány évtizeddel később az utókor bizony megfordítja ezt az ítéletet, csak annyit feleltek volna: „Annál rosszabb az utókorak. Minden bizonnyal annyival kulturálatlanabb és bumfordibb lesz nálunk.” Gombrich pedig elmeséli, hogy egyszer egy tanítványának Raffaello néhány kárpittervét adta feladatul. A leány azonban méltatlankodva jött vissza; nem tetszettek neki a tervek. Gombrich egyszerű választ adott erre – mint írja, „kemény válasz volt, de megtette a hatását” –, azt válaszolta: „ez engem nem érdekel”.

De hát miről van szó tulajdonképpen? Arról van-e szó, hogy Van Dyck mégiscsak jobban tetszik egyeseknek, mint Rubens, vagy hogy Michelangelót – nagyságát kellőképpen elismerve – mégsem tudja mindenki igazán szeretni? Vagy arról, hogy a kánon nem szeretés kérdése? Vagy még erről sem? A kánon csak egyvalamit nem enged meg – mondja Gombrich, és Bell tökéletesen egyetért vele –, azt, hogy az önkifejezés jogára hivatkozva bíráljunk. A kánon ugyanis annyit jelent, hogy nem a semmiből születik az ítélet, hogy nem lehet szélsőségesen szubjektív: azt jelenti, hogy van egy kultúránk.

4

A relativizmus kérdése, a győtrelem kérdése, ha alaposabban megnézzük, így tehető fel: van-e kultúránk? A kritikus vagy általában az ítélkező a saját kultúráját viszi tovább az ítéleteiben, amelyek nem teljesen objektívek, nem időtlenek, de nem is teljesen szubjektívek. Hogy Kovács Mihály szálát idefűzzem, amikor a kritikus a tárgyat szereti, ezt a kultúrát szereti vele, egy nem egészen személyes szeretettel, amely ezért valamivel önzetlenebb is, mint a személyes szeretet. Csakhogy a „kultúra” szó az elmúlt évtizedekben erősen relativizálódott. A kultúrák éppúgy elszaporodtak, mint a diskurzusok. Ma, azt hiszem, nincs *egy* kultúránk. Talán még „magas” kultúrából vagy „elit” kultúrából sem csak egy van. Ez részint attól függ, mit tekintünk magasnak és elitnek. Részint viszont attól, hogy mit tekintünk még azonos kultúrának. Ha gombrichi sugallat nyomán azt tekintjük egységes vagy *egy* kultúrának, ami azonos kánont ad és nagyjából azonos kritériumfajtaikat mindenkinek, akkor kijelenthetjük, hogy privilegizált pillanatban élünk – a szemünk előtt esik szét az egységes kultúra.

Mit tegyen Kovács Mihály? Az egyik recept szerint füle botját sem mozdítja, kritizál tovább, s ezzel menti, ami még menthető. A másik recept szerint építkezni kezd. Addig építi a kritikáit, míg azok végül nem is kritikák, hanem miniatűr vagy egyenesen terjedelmes értekezések, amelyek magukba foglalják az egész kultúrát, amely nélkül

nem lehetséges ítékezés. A mű metaforikája alapján, valamilyen elméletre hivatkozva vagy irodalomtörténeti szempontok segítségével építi fel a maga értelmező szövegét, amely már inkább „criticism” a szó angolszász értelmében, mint „kritika”: az ítékezés mozzanata egészen eltölpül benne. Így aztán minden építkező kritika erős vár, de egyik sem igazán kritika. Ha ez vádnak hangzik, meg kell rögtön jegyeznem, hogy elsősorban önvádnak szánom.

Miért nem ír Kovács Mihály negatív kritikát? Mert nem tudja, hogy hol ér véget a saját kultúrája, és hol kezdődik a másik. Itt? Ott? Angyalföldön? Külföldön? Nyiregyházán? *A Magyar Narancsnál?*

5

Legyen most már végre szó az elutasító kritikáról. Miért nem írok tisztán elutasító kritikát? Mert mintha bomladozna az egységes kultúránk (magam is meglepődöm rajta, mi mindent nem szeretek jelenleg, amit mások szeretnek, s mi mindent szeretek, amit mások nem, anélkül – s ez a lényeg – hogy szégyellném magam vagy kételkednék a saját őszinteségemben). Mert az egységes kritériumrendszer illúzióknak tűnik, de az egyes kritériumrendszerek nem vállalják elég nyíltan magukat. Ez nem elméleti, hanem gyakorlati probléma.

A minőség átka ül itt mindenkin. Minden lap „minőséget” akar közölni, és a „minőség” alapján akar kritizálni, ahelyett hogy teoretikus vagy gyakorlatias formában megmutatná a preferenciáit, s nyíltan beszélne arról, mit szeret és miért. Ahelyett, hogy nyíltan kultúrákat csinálnánk, ha már egységes kritériumrendszerről nem beszélhetünk. Abból talán, egy magasabb szinten, megint kikerekedhetné egy egységes tér, amelyben – ha magas lóról kritizálni nem is – beszélgetni azért még lehet. Vagyis abból megint kikerekedhetne egy egységes kultúra. Egy kissé rezignált (mert a konszenzusról való lemondás, azaz a lemondás arról, hogy mindenki egyetért *velem*, mégiscsak szomorú), de toleráns, jó kedélyű és vitára kész kultúra.

Az elutasító kritikának – és elsősorban ennek – egy kultúrához képest van értelme, ezt a kultúrát szaporítja, erősíti meg és tartja fenn. Szeretni egyetlen művet is lehet, mert – egyébként az elméletben ez a trend most, de nem ezért mondom – egyetlen mű is meg tudja teremteni a maga kultúráját, még ha ez azzal a veszéllyel fenyeget is, hogy képtelenség róla közérthetően és élvezetesen csevegni. Van persze különbség a magánemberi szeretés és a kritikusi szeretés között, de ez a különbség legfennebb a stílusban és az érvekben jelentkezik. A kritikus, jó esetben legalábbis, meg tudja teremteni az egyetlen mű kultúráját is: ez a különbség.

Elutasítani viszont kultúra nélkül csak magánemberként lehet. Ez Gombrich szerint a főbűn. Ez Kovács Mihály szerint a gyötrelem. Aki elutasít, de nem nevezi meg legalább azt a kultúrát, amelynek nevében beszél, az csal. De épp az ímént mondtam, hogy az építkező kritika, amely megpróbálja megnevezni vagy megteremteni a szövegben magát a kultúrát is, már nem kritika, legfeljebb „criticism”. (Annak viszont nem elég szisztematikus. Mondjuk inkább: esszé.) Hát akkor?

Véleményem szerint akkor lesz értelmes és termékeny kritikai élet a magyar irodalomban – egy olyan kritikai élet, amelyben nem unalmasak a pozitív kritikák, és nem önkényesek vagy értetlenek a negatív kritikák –, ha a folyóiratok és egyéb szellemi műhelyek feladják a „minőség” jelszavát, és megpróbálják megnevezni, körülírni, lassan-lassan kifejteni vagy kialakítani a maguk kultúráját. Ennyi az egész.